

**BU'A QABEESUMMAA RIFOORMIIWWAN MANNEEN MURTII
OROMIYAA: KALLATTII SI'OOMINA ABBAA SEERUMMAAN
YOO MADAALAMU***

Tafarii Baqqalaa Ayyaanaa**

ABSTRACT

As part of justice reform program, Oromian judiciary has implemented various reform programs which are all designed for ensuring judicial efficiency, accessibility, and independence and accountability. But, there is no comprehensive research that evaluates the effectiveness of these reform programs from these perspectives. This article aims to evaluate the effectiveness of the reform programs from the perspective of judicial efficiency based on universally accepted principles and standards like clearance rate, time to disposition in years, and congestion rate. Accordingly, the article concludes that although the implementation of the reform programs are highly effective in ensuring judicial efficiency in general terms, comparatively, appellate courts are less efficient than trial courts. The reason for this, inter alia, is the increase of the number of appealed cases from Woredas to high courts, and from high courts to Supreme court. Hence, it is good to take a strategic measure like increasing quality judgement of the lower courts that tackles the number of appeal cases to appellate courts.

---

* Barruun kun qorannoo bara 2004ALI keessa gaggeeffame: *Bu'a Qabeessummaa Sagantaalee Fooyyaa'insaa Manneen Murtii Oromiyaa: Kallattii Si'oominaa, Dhaqqabamummaa, fi Bilisummaa fi Itti Gaafatamummaan Yoo Madaalamu* jedhu irraa kan fudhatame dha. Qorannichi sirna iddattootti fayyadamuun kan gaggeeffame yommuu ta'u, odeeffannoon mala adda addaan godinaalee shan (Shawaa Bahaa, Wallagga Bahaa, Shawaa Kibba-lixaa, Arsii Lixaa, fi Harargee Lixaa), aanaalee godinaalee kana jalatti argaman kudhanii, fi Finfinnee irraa funaanameera. Haaluma kanaan, bar-gaaffiin 114 abbootii seeraa fi abbootii alangaan guutameera; af-gaaffiin 116 hooggantootaa manneen murtii, waajjiraalee haqaa, waajjira poolisii, bulchiinsa manneen sirreessaa, abbootii seeraa, abbootii alangaa, poolisoota, abukaattota, fi abbootii dhimmaa wajjiin godhameera; mariin garee abbootii seeraa manneen murtii ol'aanoo Godinaalee 5 wajjiin gaggeeffameera; akkasumas, daawwannaan manneen murtii 15 keessatti godhameera. Dabalataan, Heeronnii fi seeronni, sanadoonni riifoormii, gabaasaaleen raawwii hojii Manneen Murtii Oromiyaa waggoota shanii (1999-2003ALI), fi hogbarruuwwan roqummaa qaban sakatta'amaniiru. Bu'aan qorannichaas woorkishooppiif dhihaatee yaada hirmaattotaan gabbateera.

** LL.B (Yunivarsiitii Addis Ababaa); ILQSotti, Qorataa Seeraa fi Bakka Bu'aa Gaggeessaa Adeemsa Hojii Ijoo Qo'annoo fi Qorannoo; Teessoo e-mail: bekele.teferi @ yahoo.com.

SEENSA

Jijjiiramni biyya tokko keessatti uumamu, keessumaa jijjiiramni siyaasaa sagantaa fooyyaa'insaa adda addaaf ka'umsa.¹ Biyyi keenyas bara 1987 A.L.I irraa kaastee Heera haaraa hojiirra oolchuun sirna haaraa waan diriirsiteef jijjiirama siyaasaa guddaa keessa seentee akka turte ifa galaa dha². Yaadawwan haaraa Heerri kun of keessatti qabatee ka'e hojiitti hiikuuf fooyyaa'insa tokko tokko gaggeessuun barbaachisaa ta'a. Mootummaan akkuma Heerri ragga'een sagantaalee fooyyaa'insaa adda addaa keessa kan seene kanumaafi. Sekteroota sagantaan fooyyaa'insaa irratti gaggeeffamaa turanii fi jiran keessaa sekterri haqaa isa tokko yommuu ta'u, qaamota sektericha ijaaran keessaa manneen murtii adda duraan waamamu.

Sirni bulchiinsa haqaa biyya keenyaa akka waliigalaatti, kan naannoo keenyaa akka addaatti rakkoowwan ciccimoo sadiin:

1. *dhaqqabamaa ta'uu dhabuu,*
2. *malaammaltummaa, aangooti gar-malee fayyadamuu fi giddu-lixummaa siyaasaa, fi*
3. *Hanqina baajataan kan xaxame dha.*³

Leenjii fi gahumsa dhabuun abbootii seeraa, daangeffamuun bilisummaa abbootii seeraa, dhabamuun sirna itti gaafatamummaa abbootii seeraa

---

1 Christie S. Warren, Court Administration as a Tool for Judicial Reform: An International Perspective (Institute for Court Management, Court Executive Development Program Phase III Project, April 2001, F9).

² Heera kanaan sirni bulchiinsa biyyattii waaltawaarraa (unitarism) gara federaalawaatti waan jijjiirameef, jijjiiramni ta'e kan bu'uuraati jechuun ni danda'ama.

³ Ministry of Capacity Building, FDRE Comprehensive Justice System Reform Program, Baseline Study Report, February 2005, F159.

mirkaneessu, bulchiinsi dhimmootaa dadhabaa ta'uu, fi kkf ammoo rakkoowwan biroo addatti manneen murtii ilaallatani dha.⁴

Hojiirra oolmaa rifoormiwwan manneen murtiif (akka biyyaattis ta'e akka naannoo Oromiyaatti) ka'uumsa kan ta'anis rakkoowwan kanneeni. Haaluma kanaan, Manneen murtii Oromiyaa keessatti yeroo adda addaatti rifoormiwwan adda addaa hojiirra oolaniiru; oolaas jiru. Sagantaa Fooyyaa'insa Bulchiinsa Manneen Murtii, Sagantaa Fooyyaa'insa Sirna Haqaa, Jijjiirama Bu'uura Adeemsa Hojii, fi Sirna Madaallii Bu'aa Karoora Tarsiimawaa (BSC) akka fakkeenyaatti maqaa dhahuun ni danda'ama. Rifoormiwwan kunniin maqaan adda adda. Hojiirra kan oolanis yeroo adda addaatti. Xiyyeeffannoon isaanii garuu, yaadrimeewwan gurguddoo sadii: si'oomina, dhaqqabamummaa, fi bilisummaa fi itti gaafatamummaa irratti akka ta'e hayyoonni ibsan ni jiru⁵. Yaadrimeewwan kunniin hojii abbaa seerummaa keessatti iddoo guddaa kan qabanii fi Heeraanis⁶ kan

---

⁴ Akkuma lak.3ffaa.

⁵ Fakkeenyaaf, Tadesse Memberetsehai, *The Three Basic Issues of Judicial Reform Program in Ethiopia*, Ph.D Thesis: <http://www.cba.org/SAJEA/en/pdf/events/forumreport.pdf>. Qabiyyee sanada rifoormiwwan kanaa yoo ilaallus kanuma mirkaneessuu dandeenya (Fakkeenyaaf, sanada SMBKT MMWO, F62 ilaalaa)!

⁶ Fakkeenyaaf, Heera Mootummaa Rippaabilika Dimokiraatawaa Federaalawaa Itoophiyaa, fi Heera Mootummaa Naannoo Oromiyaa kwt. 20(1) jalatti [n]amni himatame erga himanni irratti dhiyaateen booda, yeroo gabaabaa malu keessatti mana murtii idileetti dhaddacha uummataaf ifa ta'etti dhagahamuudhaaf mirga akka qabu tumuun si'oomina abbaa seerummaaf beekamtii kennee jira. Kwt. 20(5)jalattis [n]amni himatame abukaatoo filateen bakka bu'amuu, yookiin abukaatoo ofii dhaabbachuuf dandeettii yoo hin qabaannee fi haalli haqni itti hir'atu danda'u yeroo mudatu, mootummaarraa abukaatoo argachuuf mirga akka qabu yoo tuman dhaqqabamummaa agarsiisu. Haaluma walfakkaatuun, [m]amni murtii sadarkaa kamittuu argamu, dhiibbaa qaama mootummaa, abbaa taayitaa, ykn qaama biraa kamiyyuurraa bilisa akka ta'e heerri mootummaa Rippaabilika Dimokiraatawaa Federaalawaa Itoophiyaa fi Heera Mootummaa Naannoo Oromiyaa walduraa duubaan kwt.79(2) fi kwt.63(2) jalatti ni tumu. Abbootiin seeraas sababa hanqina dandeettii fi badii naamusaa raawwataniin alatti hojii abbaa seerummaa irraa ka'uu akka hin dandeenye heerotni kumii ni ibsu. Tumaawwan kana irraa waanti hubatamu yaadrimeewwan si'oominaa, dhaqqabamummaa fi bilisummaa fi itti gaafatamummaa beekamtii heeraa kan qaban ta'uu isaati.

deeggaramani dha. Hojiiwwan hedduun manneen murtii keessatti hojjetamaa turanii fi jiranis dhimmoota kanneen irratti xiyyeeffatu.

Waan ta'eefuu, rifoormiiwwan Manneen murtii Oromiyaa keessatti gaggeeffamaa turanii fi jiran dhimmoota sadan kanneen irratti xiyyeeffachuun isaanii waanuma sirrii dha jechuun ni danda'ama. Haata'u malee, rifoormiiwwan kunniin qabatamatti kallattiiwwan xiyyeeffannoo sadan kanaan bu'aa maalii argamsiisan kan jedhu irratti qorannoon gaggeeffame hin jiru. Inni jirus⁷ rifoormii tokko qofa fudhachuun irra keessa kan ilaale dha. Waan ta'eefuu, erga rifoormiiwwan kunniin manneen murtii keessatti hojiirra ooluu jalqabaniis as milkaa'inni argame maali? Maaltu hojjetame, maaltu hafe? jedhaniis qorachuun yaada furmaataa akeekuun barbaachisaa ta'a. Haa ta'u malee, yaadrimeewwan si'oominaa, dhaqqabamummaa, fi bilisummaa fi itti gaafatamummaa ofumaanuu babal'oo waan ta'aniif barruu gabaabaa akkasii keessatti rifoormiiwwan gaggeeffamanii fi gaggeeffamaa jiran bu'aa maalii akka argamsiisan madaaluuf hin mijatu. Kanaafuu, xiyyeeffannoon barruu kanaa si'oomina abbaa seerummaa mirkaneessuu keessatti rifoormiiwwan kunniin hangam tokko bu'a qabeessa ta'aniiru? kan jedhu qofa irratti ta'a. Kanaafis, barruun kun kutaalee saditti caaseffameera.

---

⁷ Fakkeenyaaf, bara 2002 A.L.I tti qorannoon bu'a qabeessummaa *Sagantaa Fooyyaa'insa Bulchiinsa Manneen Murtii* fi Wiirtulee Leenjii Qaamolee Haqaa madaalu Ministeera Ijaarsa Dandeettiin gaggeeffamee ture. Qorannoon kun bu'a qabeessummaa *Sagantaa Fooyyaa'insa Bulchiinsa Manneen Murtii Federaalaa* fi Naannolee afurii (Amaaraa, Tigiraay, Oromiyaa, fi Saba Sab-lammootaa fi Ummattoota Kibbaa) madaaleera. Haata'u malee, qorannichi naannolee afran kanneen akkuma mata-duree xixiqqaa tokkootti fudhachuun kan ilaale malee, haala gadifageenya qabuun kan madaale miti. Fakkeenyaaf, bilisummaa fi itti gaafatamummaan abbaa seerummaa Manneen Murtii Oromiyaa keessatti maal akka fakkaatu yommuu madaalu, akka malee dhiphisee bira darbe (Qorannicha fuula 40 ilaaluun ni danda'ama). Inniyyuu, odeeffannoo af-gaaffii fi bar-gaaffiirraa argame qofarratti kan hundaa'e dha. Akka qorataan kun hubatutti garuu, sirnootni manneen murtii keessatti diriiraniis jiran kan akkaa naamusaa, madaallii raawwii hojii, filannoo, guddinaa fi jijjiirraa abbootii seeraa maal fakkaatu dhimmoota jedhanillee qorachuu ni barbaachisa ture.

Kutaan duraa, yaadimee si'oomina abbaa seerummaa akka waliigalaatti ibsa. Haaluma kanaan, si'oominni abbaa seerummaa maali? si'oomina dhugoomsuu ilaalchisee yaadawwan (theories) jiran maal fa'i? si'oominni maaliin safarama? dhimmoonni jedhan kutaa kana keessatti haala gabaabaa ta'een ibsamaniiru. Kutaan lammaffaa, qabatamatti, si'oominni abbaa seerummaa Manneen murtii Oromiyaa keessatti maal akka fakkaatu ulaagaalee adda bahanii fi daataawwan walitti qabaman irratti hundaa'ee kan madaalu dha. Dhuma irratti, kutaan sadaffaa, yaadota gudunfaa fi furmaataa kaa'a. Hundayyuu, tokko tokkoon kaafnee mee haa ilaallu.

1. SI'OOMINA ABBAA SEERUMMAA: YAADOTA WALIIGALAA 1.1. MAALUMMAA

Hayyuun *Andrew Hitt* jedhamu si'oomina abbaa seerummaa yommuu hiiku, “...*judicial efficiency is a timely disposal of cases, which would result in a steady flow of decisions released throughout the year rather than at the very end of or after the term*⁸” jedha. Akka hiikkoo kanaatti, si'oominni abbaa seerummaa yeroodhaan dhimmootaaf furmaata kennuu jechuu yommuu ta'u, yeroon kunis dhuma waggaaatti yookiin waggaa booda osoo hin taane, haala itti fufiinsa qabuun waggaa guutuu ta'uu kan qabu dha. Kanarraa ka'uudhaan si'oomina abbaa seerummaa waantota sadiin ibsuun ni danda'ama:

1. Hojii dhimmootaaf furmaata kennun kan wal qabatu dha.
2. Hojiin dhimmootaaf furmaata kennuu kunis itti fufiinsa waggaa guutuu ta'uu qaba.

---

⁸ Appellate Judicial Efficiency, <http://law.marquette.edu/facultyblog/2009/08/21/appellate-judicial-efficiency>, <Muddee 4, 2004 A.L.I kan ilaalame>.

3. Dhimmoonni furmaata argatan kun dhimma tokko yookiin dhimma lama qofa osoo hin taane, dhimmoota akka waliigalaatti mana murtiitti dhiyaatan ta'uu qabu.

Kanaaf, si'oomina abbaa seerummaa jechuun saffina yeroo dhimmoonni mana murtiitti dhiyaatan furmaata itti argatan jechuu yommuu ta'u, hojii abbaa seerummaa keessatti iddoo guddaa kan qabuu fi raawwii hojii manneen murtii madaaluuf akka ulaagaa guddaa tokkootti kan ilaalamu dha⁹. Guddina dinagdee biyya tokkoo waliinis hidhata kallattii ta'e kan qabuu fi sagantaalee fooyyaa'insaa manneen murtii keessattis akka dhimma ijoo tokkootti kan hammatamu dha.¹⁰ Gabaabumatti, si'oominni abbaa seerummaa (haala qulqullina qabuunis ta'e osoo qulqullina hin qabaatiin) dhimmootaaf yeroo gabaabaa keessatti furmaata kennuu yaadrimee agarsiisu dha.

1.2. SI'OOMINA MIRKANEESSUUF HOJIIWWAN

HOJJETAMUU QABAN IRRATTI YAADAWWAN JIRAN

Hojii abbaa seerummaa keessatti si'ominni dhimma murteessaa akka ta'e olitti ibsuuf yaalleerra. Kanaaf, manneen murtii hunduu si'oomina kana dhugoomsuuf hawwiin qaban guddaa dha. Haata'u malee, yoo maal goone si'oomina kana dhugoomsuu dandeenya kan jedhu irratti yaadota adda addaatu jira. Fakkeenyaaf, barreeffamni olitti ibsame yaadota afur: baajata mana murtii dabaluu, dhaqqabamummaa gar-malee xiqqeessuu, malawwan

---

⁹ Richard Y.Schauffler „Judicial Accountability in the US State Courts Measuring Court Performance, Utrecht Law Review, [http://www.utrechtlawreview.org/volume 3, Issue 1\(June\), 2007, F121](http://www.utrechtlawreview.org/volume%203,%20Issue%201(June),%202007,%20F121); Professor Mohan Gopal, Evaluating Judicial Performance, National Judicial Academy, [http://www.njca.com.au/IOJT%20 conference/G, F2, <Fulbaana 27,2003 A.L.I kan ilaalame> ilaaluun ni danda'ama.](http://www.njca.com.au/IOJT%20conference/G,%20F2,%20Fulbaana%2027,%202003)

¹⁰ Fakkeenyaaf, Baankiin Addunyaa guddinni dinagdee biyya tokkoo fi si'oominni abbaa seerummaa hidhata kallattii akka qabu cimsee amana (Research Institute of Economy, Trade & Industry, Toward Enhancing Judicial Efficiency-Role of ADR as Engine of Judicial Reform, <http://www.reit.go.jp/en/special/economics-review/016.htm> , F1 <Onkoloolessa 16,2004> kan ilaalame ilaalaa).

hiikkaa waldiddaa filannoo jajjabeessuu, fi adeemsota walxaxoo ta'an salphisuu ¹¹ jechuun kaa'a. Arfanuu tokko tokkoon mee haa ilaallu:

1.2.1. Baajata Mana Murtii Dabaluu¹²

Yaadni kun rakkinni mana murtii inni guddaa hanqina baajataati kan jedhu irraa ka'a. Bakka baajatni gahaa ta'e hin jirretti, lakkoofsa manneen murtii, abbootii seeraa fi hojjettoota biroo dabaluunii, fi leenjiiwwan barbaachisoo ta'an kennuun hin danda'amu. Isaan kunniin hin jiran taanaan ammoo, si'oominni ni jiraata jedhamee hin yaadamu. Kanaaf, yaadni kun si'oomina abbaa seerummaa dhugoomsuuf baajata manneen murtii dabaluun ni barbaachisa jedhee amana.

1.2.2. Dhaqqabamummaa Gar-malee Daangessuu¹³

Akka yaada kanaatti, manneen murtii akka malee dhaqqabamoo taasisuun si'oomina abbaa seerummaa xiqqeessuu ta'a. Sababni isaa, dhimma tokko mana murtii geessuuf daangaan hin jiru taanaan, dhimmoonni hundi, warreen sasalphoo ta'anillee gara mana murtii dhufu. Kun ammoo mana murtiitti hojii baay'isuun si'oominni akka harkifatu taasisa. Kanaaf, yaadni kun si'oomina abbaa seerummaa dhugoomsuun yoo barbaadame haala dureewwan tokko tokko kaa'uun dhaqqabamummaa manneen murtii daangessuun barbaachisaa dha ejjennoo jedhu qaba.

1.2.3. Malawwan Hiikkaa Waldiddaa Filannoo Jajjabeessuu¹⁴

Yaadni sadaffaan kun si'oomina abbaa seerummaa dhugoomsuuf malawwan hiikkaa waldiddaa filannoo (ADR) diriirsuun barbaachisaa dha kan jedhu agarsiisa. Malawwan hiikkaa waldiddaa filannoo jiraannaan, dhimmoonni baay'een mana murtii osoo hin ga'iin achumatti fala argachuu danda'u.

---

¹¹ Akkuma 10^{ffaa}, F2.

¹² Akkuma lak.11^{ffaa}.

¹³ Akkuma lak.12^{ffaa}.

¹⁴ Akkuma lak.13^{ffaa}.

Akkasumas, ogeeyyii seeraa manneen murtii fi ogeeyyii seeraa osoo hin ta'iin mala biraan namoota falmii hiikan jidduutti miira dorgommii waan uumuuf kaka'umsaan akka hojjetan godha. Yeroo kana, si'oominni abbaa seerummaa ni dabala jechuun yaadicha sababaan deggaranii ibsu.

1.2.4. Adeemsota Walxaxoo Ta'an Salphisuu¹⁵

Adeemsi manneen murtii ofuma isaatiiyyuu walxaxaa fi keessa darbuuf rakkisaa dha. Kun, keessumaa biyyoota guddataa jiran keessatti daran hammaata. Sababni isaas, biyyootni baay'ee haala qabatama isaanii waliin deemuu fi dhiisuu osoo hin yaaliin seerota biyyoota guddatanii kallattiin fudhachuun hojiirra kan oolchan waan ta'eefi. Kanaaf, akka yaada kanaatti, si'oomina abbaa seerummaa dhugoomsuuf manneen murtii bulchiinsa keessoo isaanii keessatti adeemsaalee walxaxoo ta'an salphisuu qabu jechuu dha.

Akka waliigalaatti, ibsa olitti godhame kanarraa hubachuun kan danda'amu, si'oomina abbaa seerummaa mirkaneessuun dhimma murteessaa ta'us, haala kamiin dhugoomsuun akka danda'amurratti yaadni adda addaa kan jiru ta'uu isaati. Yaadonni ka'an kun hunduu si'oomina mirkaneessuuf gahee olaanaa akka qaban tilmaamuun nama hin dhibu. Haa ta'u malee, yaada isa kamti caalaatti si'oomina kana dhugoomsuu danda'a kan jedhu haala qabatamaa biyya tokkoorratti hundaa'uun garaagara ta'uu akka danda'u dhimma hubatamuu qabu dha¹⁶.

---

¹⁵ *Akkuma lak.14ffaa*

¹⁶ *Akkuma 15ffaa, F3.*

1.3. MAALIIN AKKA SAFARAMU

Manneen murtii si'oomina qabu yookiin hin qaban jechuuf safartuuwwan gargaaran hedduu yommuu ta'an¹⁷, baay'ina dhimmootaa tokkoo tokkoo abbaa seeraa gahu, hanga dhimmoota qulqullaa'anii, dhimma murteessuuf yeroo fudhatee, fi dhimmoota hunda murteessanii xumuruuf turtii yeroo fudhatu (*congestion rate*)¹⁸ akka fakkeenyaatti caqasuun ni danda'ama.

1.3.1. Baay'ina Galme'e Tokkoo Tokkoo Abbootii Seeraa Gahu (Case Load Rate)¹⁹

Safartuun kun gahee ida'ama dhimmoota naanna'anii (pending cases), fi waggaa kana keessa mana murtiitti dhiyaatan baay'ina abbootii seeraaf hiruun argamu dha. Baay'inni dhimmootaa bara darberraa bara kanatti ce'an yookiin dhimmoota haaraa gara mana murtiitti dhufan yoo dabale, dhimmi tokkoo tokkoo abbaa seeraaf qoodamu akkasuma dabala jechuu dha. Dabale jechuun ammoo si'oominni xiqqaachuu agarsiisa. Ida'amni dhimmootaa si'oomina safaruuf gargaaru kun gosa-gosaan (case- category, i.e, civil, criminal, commercial, etc), yookiin osoo gosa dhimmaan adda hin fo'iin akka waliigalaatti ta'uu danda'a.²⁰ Haata'u malee, sadarkaa walxaxinsa dhimmootaa beekuuf, yookiin dhimmoota murteessanii xumuruuf yeroo fudhachuu danda'u tilmaamuuf yoo gosa- gosaan ta'e caalaatti filatama.²¹

¹⁷ Baay'ina galmeewwan waggaatti banamanii, baay'ina galmeewwan waggaatti murtaa'anii ykn cufamanii, dhuma waggaarratti baay'ina galmeewwan osoo hin murtaa'iin hafanii, umurii dhimmoonni mana murtii keessatti lakkoofsisan, baay'ina beellamaa, baay'ina abbootii seeraa, fi k.k.f hundi si'oomina safaruuf kan gargaarani dha. (Fakkeenyaaf, Maria Dacoliias, Court Performance around the World: A Comparative Perspective (World Bank Technical Paper) July 1999 fuula 10-20 ilaaluun ni danda'ama).

¹⁸ Yeroo ammaa kana MMWO safartuuwwan kanneenitti fayyadamaa waan jiruuf maalummaa isaanii gaggabaabsinee ilaaluun hubannoof gaarii ta'a.

¹⁹ Dr.Pim Albers, Performance Indicators and Evaluation for Judges and Courts (Council of Europe), F4, <http://coe.int/t/dghl/cooperation/cepej/ev,28/1/2003> irraa kan ilaalame.

²⁰ Akkuma lak.19ffaa.

²¹ Akkuma lak.20ffaa.

Fakkeenyaaf, bara 2003 keessa sadarkaa MMWOtti baay'inni dhimmoota naanna'anii 8498; dhimmoonni haaraa dhufan ammoo 19,928 ture. Baay'inni abbootii seeraa mana murtii kanarra jiran 36 yoo ta'an, baay'inni dhimmootaa tokkoo tokkoo abbootii seeraa gahee kan shallagamu akka itti aanutti ta'a:

$$\frac{Baay'ina dhimmoota naanna'anii + Baay'ina dhimmoota haaraa dhufanii}{Baay'ina abbootii seeraa}$$

$$= \frac{8498+19,928}{36} = \frac{28,426}{36}$$

$$= \underline{\underline{789.6}}$$

Kanaaf, bara kanatti, abbaan seeraa MMWO tokko galmeewwan 789.6 hojjechuu qaba jechuu dha. Galmeewwan sadarkaa kanatti dhiyaatan ammoo galmeewwan manneen murtii biroon walbira qabamanii yoo ilaalaman cimoo fi walxaxoo dha. Kanaaf, si'oomina mana murtii irratti dhiibbaa qaba jechuun ni danda'ama.

1.3.2. Hanga Dhimmoota Qulqullaa'anii (Clearance Rate)

Kun baay'ina dhimmootaa mana murtiitti dhiyaatan (kan naanna'ee fi haaraa) keessaa dhibbeentaan hangamti furmaata argate (murtaa'e) kan jedhu beekuuf safartuu fayyadamnu dha²². Fakkeenyaaf, bara 2003 keessa sadarkaa MMWO dhimmoonni dhiyaatan 28,426 yommuu ta'an, kana keessaa murtii kan argatan 23,031 dha. Baay'ina dhimmoota qulqullaa'anii foormulaa itti aanu hordofuun shallaguun ni danda'ama:

$$28,426 = 100\%$$

$$23,031 = y$$

---

²² Maria Dakolias, Court Performance around the World, A Comparative Perspective (World Bank Technical Paper No.430) July 1999, F13.

$$Y = \frac{23,031 \times 100\%}{28,426}$$

$$\underline{\underline{Y = \%81.02}}$$

Hangi qulqullaa'inaa 100% jechuun galmeen hunduu murtaa'ee dhumeera; bara itti aanutti hin dabarre jechuu agarsiisa. Hangi qulqullinaa %100'n gadi yoo ta'e, tuulamni dhimmootaa jiraachuu agarsiisa. Akkuma hangi qulqullina dhimmootaa xiqqaachaa deemu tuulamni dhimmootaa dabalaa adeema jechuu dha. Fakkeenya olitti kennamerratti hangi dhimmoota qulqulleessuu MMWO 81.02% dha. Kun sadarkaa mana murtii kanatti bara jedhame keessatti si'ominni kan hafu ta'uu agarsiisa.

1.3.3. Dhimmoota Murteessuuf Yeroo Fudhatu (Waggaadhaan) (Time to Dispose Cases in Years)

Kun baay'ina dhimmootaa wagga keessatti beellamaman (number of cases pending) baay'ina dhimmootaa murtaa'aniif (number of cases resolved) hiruun gahee argamu dha²³. Gaheen kun ol ka'e jechuun dhimmi tokko jalqabee dhumuuf yeroo dheeraa fudhata jechuu dha. Gadi bu'eera taanaan garuu, dhimmichi jalqabee hanga murtaa'utti yeroo gabaabaa fudhata jechuu dha. Tokkoo ol ta'e jechuun ammoo manni murtichaa hanga galmeewwan bara darban beellamamaniyyuu hin murteessine jechuu agarsiisa²⁴.

Fakkeenyaaf, bara 2003tti MMWO galmeewwan 5,395 beellamee, galmeewwan 23,031 ammoo murteesse. Dhimma tokko murteessuuf yeroo hangam akka fudhate beekuuf foormulaan fayyadamnu:

²³ Akkuma 22ffaa, F18.

²⁴ Akkuma lak.23ffaa, miiljalee 61ffaa ilaaluun ni danda'ama.

Baay'ina dhimmoota beellamamanii
Baay'ina dhimmoota murtaa'anii ta'a jechuu dha.

$$= 5,395/23,031$$

$$= \underline{\underline{0.23}}$$

1.3.4. Dhimmoota Hunda Murteessanii Xumuruuf Turtii Yeroo Fudhatu (Congestion Rate)

Kun dhimmoota naanna'anii fi haaraa dhufan akka waliigalaatti murteessuuf giddu galeessaan yeroo hangam akka fudhatu mala ittiin safarru dha.²⁵ Kana beekuuf, waggaa keessatti daataa istaatistikaawaa sadii argachuun barbaachisaa ta'a. Isaanis: baay'ina dhimmoota haaraa mana murtiif dhiyaatanii, baay'ina dhimmoota bara darberraa naanna'anii, fi baay'ina dhimmoota murtii argatanidha. Kanaaf, akkaataan shallaggii isaa:

$$\text{Congestion rate} = \frac{\text{Baay'ina dhimmoota naanna'anii} + \text{Baay'ina dhimmoota haaraa dhufanii}}{\text{Baay'ina dhimmoota murtii argatanii}}$$

$$\text{Baay'ina dhimmoota murtii argatanii ta'a jechuu dha.}$$

Bu'uuruma kanaan, fakkeenya olitti kenname ilaalchisee MMWO dhimmoota hunda murteessanii xumuruuf turtiin yeroo fudhatu:

$$(8498+19928) / 23031$$

$$= \underline{\underline{1.23}} \text{ dha.}$$

Kana jechuun manni murtii kun dhimmoota jiran maraaf furmaata kennee fixuuf giddu-galeessaan waggaa tokkoo ol itti fudhata jechuu dha. Safartuu kanaan si'oominni haala gaariirra jira kan jedhamu bu'aan shallaggii 1tti kan dhihaatu yoo ta'e dha.

---

²⁵ Akkuma 24ffaa, F17.

Ibsa olitti kenname kanarraa, caaseffamnii fi hojimaanni manneen murtii seera, siyaasaa, fi aadaa biyyootarratti hundaa’uun garaagarummaa yoo qabaatanis, si’oomina isaanii malawwan adda addaa irratti hundaa’uun safaruu akka dandeenyu hubachuun ni danda’ama. Haa ta’u malee, safartuuwwan kunniin guutuu fi hanqina kan hin qabne osoo hin taane, si’ominni jira ykn hin jiru jechuuf kallattii agarsiiftota akka ta’an dagachuu hin qabnu.

2. SI’OOMINA ABBAA SEERUMMAA MANNEEN MURTII OROMIYAA: XIINXALA DAATAA

Kutaa tokkoffaa keessatti, yaadrimee si’oomina abbaa seerummaa bifa gabaabina qabuun ilaaltee jirra. Keessattuu, ulaagaalee si’ominni hojii abbaa seerummaa ittiin safaraman baay’ee akka ta’an ibsuun, isaan keessaa hangi qulqullaa’ina dhimmootaa, dhimmoota jiran murteessanii xumuruuf waggaaadhaan yeroo hangam akka fudhatuu, fi dhimmoota hunda murteessanii xumuruuf turtii yeroo fudhatu (congestion rate) akka fakkeeniyatti fudhachuun ibsi itti kennameera.

Kutaa kana jalatti ammoo manneen murtii Oromiyaa safartuulee kanaan yoo madaalaman maalirra akka jiran, si’oomina abbaa seerummaa dhugoomsuuf hojiiwwan hojjetaman maalfaa akka ta’anii, fi kana keessatti rakkoowwan qabatamaatti mul’atan maalfaa akka ta’an daataa istaatistikaawaa, af-gaaffii, bar-gaaffii, marii garee fi daawwannaa godhame irratti hundaa’uun kan xiinxalamu ta’a.

2.1. XIINXALA DAATAA ISTAATISTIKAWAA

Gabatee 1: Gabatee Sadarkaa Raawwannaa Galmeewwanii Ibsu

<i>Bara (A.L. I)</i>	<i>Hanga qulqullaa'ina dhimmootaa (Clearance rate)</i>	<i>Dhimmoota murteessuuf yeroo fudhatu (Time to dispose cases in years)</i>	<i>Dhimmoota hunda murteessanii xumuruuf turtii yeroo fudhatu (Congestion rate)</i>	<i>Raawwii (% dhaan)</i>
1997	101.22	0.20	1.20	83.06
1998	97.11	0.28	1.28	78.39
1999	101.59	0.26	1.26	79.17
2000	94.24	0.35	1.35	73.91
2001	105.62	0.22	1.22	81.95
2002	108.89	0.10	1.10	90.94
2003	102.41	0.09	1.09	92.09

Madda: Mana Murtii Waliigala Oromiyaa

2.1.1. Hanga Qulqullaa'ina Dhimmootaa (Clearance Rate)

Akkuma gabatee oliirraa hubachuun danda'amu, hangi qulqullaa'ina dhimmootaa 1997-1999 jidduu jiru itti fufiinsaan guddataa ykn hir'achaa kan deeme miti. Garuu, bara 2000 -2002'tti waggoota sadiif itti fufiinsaan dabalaa deemee, bara 2003'tti ammoo % 6.48 n hir'ate. Hangi qulqullaa'inaa dabalaa deeme jechuun ammoo tuulamni dhimmootaa xiqqaachaa waan deemuuf, si'ominni jira nama jechisiisa. Akka waliigalaatti yoo ilaalle garuu, hangi qulqullaa'inaa kan bara 1998 fi 2000 irraan kan hafe hundi isaaniiyyuu %100 ol. Kun waan lama agarsiisuu danda'a: tuulamni dhimmootaa gar-malee jiraachuu, ykn tuulamni dhimmootaa jiraatus manneen murtii keessaa bahuuf ciminaan

hojjechaa jiraachuu dha. Xiinxalli hanga qulqullinaa manneen murtii Oromiyaa kun isa lammaffaa kanaan kan walqabatu dha jechuun ni danda'ama. Kanaafis waantonni akka agarsiiftuutti gargaaran ni jiru. Hundaa ol, manneen murtii tuulama dhimmootaa hamaa keessa waan turaniif keessaa bahuuf tarkaanfiiwwan hedduu fudhachaa kan turan waan ta'eefi dha. Kana qabatama gochuuf gaaffiin, “*tuulama dhimmootaa salphisuuf manni murtii tarkaanfiiwwan fudhate qabaa?*” jedhu barreeffamaan abbootii seeraa fi abbootii alangaa 94f dhiyaateera. Kana keessaa, namootni 84 (%89.36) “eyyeen hojjetameera” yoo jedhan, 10 (%10.63) ammoo “lakki hin hojjetamne” jechuun deebisaniiru.

Warreen hojiin hojjetame jira jedhan kanneen armaan gadii akka fakkeenyaatti kaasu:

- ✓ Galmeewwan umrii dheeraa qabaniif dursa laachuun akkaataa dhufaati isaaniitti akka keessummaa'an gochuu
- ✓ Duulaan galmee hojjechuu
- ✓ Dhaddacha irra deebi'uun gurmeessuu
- ✓ Baajataa fi humna namaa dabaluu
- ✓ Gannaa fi bona hojjechuu
- ✓ Dhimmoonni jaarsummaan dhumachuu akka danda'an waltajjiwwan kora haqaatti fayyadamuun hawaasa hubachiisuu
- ✓ JBAH hojiirra oolchuun beellamni akka gaggabaabbatu gochuu fi kkf dha.

Warreen hojiin hojjetame hin jiru jedhan (%10.63) garuu maaliif akka ta'e sababaan deggaranii waanti ibsan hin jiru. Kanaafuu, hin jiru kan jedhame hubannoo dhabuu ykn gaafficha xiyyeeffannoon guutuu dhabuu irraa kan madde yoo ta'e malee gama kanaan hojiiwwan hojjetaman akka jiran hubachuun ni danda'ama.

2.1.2. Dhimmoota Murteessuuf Waggaadhaan Yeroo Fudhatu (Time to Dispose Cases in Years)

Kun gahee galmee waggaatti beellamame galmeewwan waggaatti murtaa'aniif hiruun argamu dha. Gaheen argamu xiqqaa yoo ta'e, si'oominni jira jechisiisa. Akkuma gabatee 1 irraa hubachuun danda'amutti, gaheen kun ammas itti fufiinsaan dabalaa yookiin hir'achaa kan deeme ta'uu baatus, 0.09 fi 0.35 jidduu kan naanna'e dha. Qaphxii 1'ttis hin dhiyaanne. Bara 2000 irraa kaasee ammoo waggoota afuriif walitti aansee walduraa duubaan 0.35, 0.22, 0.10, fi 0.09 waan ta'eef hir'achaa deemee jira. Kun kan agarsiisu si'oominni tajaajila abbaa seerummaa jiraachuu dha.

2.1.3. Dhimmoota Hunda Murteessanii Xumuruuf Turtii Yeroo Fudhatu (Congestion Rate)

Kunis akkuma dhimmoota qulqulleessuu fi dhimmoota murteessuuf yeroo fudhatuu itti fufiinsaan waggaa waggaatti dabalaa ykn hir'achaa kan adeeme akka hin taane gabatee oliirraa ni hubatama. Haa ta'u malee, bara 2000 irraa eegalee waggoota afuriif walitti aansee (walduraa duubaan 1.35, 1.22, 1.10, 1.09 waan ta'eef) hir'achaa deemera. Kana jechuun dhimmoonni mana murtii jiran marti furmaata argachuuf giddu galeessaan waggaa tokkoo ol kan itti fudhatu ta'us, waggaa irraa waggaatti yeroon kun gabaabbataa deemuu waan agarsiisuuf, safartuu kanaan si'oominni dabalaa adeemuu isaa hubachuun ni danda'ama.

2.1.4. Raawwii

Raawwii manneen murtii yoo ilaalles itti fufiinsaan dabalaa ykn hir'achaa kan deeme osoo hin taane, yeroo tokko ol bahaa yeroo biraa ammoo gadi bu'aa kan deeme ta'uu gabateen 1 ni agarsiisa. Ta'us, bara 2000 irraa eegalee waggoota afuriif (walduraa duubaan 73.91, 81.95, 90.94, fi 92.09) ta'aa waan dhufeef, itti fufiinsaan dabalaa deemuu gabaticha irraa hubachuun ni danda'ama. Raawwiin ofii isaatii safartuu si'oominaa ta'uu baatus, raawwii hojii fooyyeessuu keessatti si'oominni hojii akka galtee tokkootti waan gargaaruuf, waggootan afran kana keessatti si'oominnis yeroo irraa yerootti fooyyaa'aa deemeera hiikoo jedhu kennuu danda'a.

Akka waliigalaatti, xiinxala daataa istaastatikaawaa kana irraa hubachuun kan danda'amu, erga rifoormiiwwan manneen murtii Oromiyaa keessatti hojiirra oolani as si'oominni abbaa seerummaa yeroo tokko ol ka'aa yeroo biraa ammoo gadi bu'aa kan deeme yoo ta'ellee, bara 2000 irraa eegalee garuu walitti fufiinsaan dabalaa kan deeme ta'uu isaati.

2.2. XIINXALA BAR-GAAFFII, AF-GAAFFII, MARI GAREE, FI DAAWWII

Erga sagantaaleen fooyyaa'insaa manneen murtii keessatti hojiirra ooluu jalqabani as hojiiwwan si'oomina abbaa seerummaa dhugoomsuuf gargaaran hedduun hojjetamaniiru. Kanarrattis gaaffiin, *“si'oomina tajaajila haqaa fooyyeessuuf manneen murtii keessatti hojiiwwan hojjetaman jiruu?”* jedhu barreeffamaan abbootii seeraa fi abbootii alangaaf kan dhiyaate yoo ta'u, deebiin kennames kan armaan gadiiti.

*Gabatee 2: Gabatee si'oomina tajaajila haqaa dhugoomsuuf hojiiwwan
hojjetaman jiraachuu agarsiisu*

<i>Qaama gaafatame</i>	<i>Meeqa akka gaafatame</i>	<i>Eyyee</i>	<i>Lakkii</i>
Abbootii seeraa	56	56	0
Abbootii alangaa	41	37	4
Ida'ama	97	93	4

Gabateerraa akkuma arguun danda'amu, abbootii seeraa fi abbootii alangaa 97 gaafataman keessaa namootni 93 (%95.87) ta'an si'oomina mirkaneessuuf hojiiwwan hojjetaman jiru yoo jedhan, namootni 4 (%4.12) ta'an ammoo hojiin hojjetame hin jiru jechuun deebisaniiru. Kana irraa ka'uun, si'oomina abbaa seerummaa dhugoomsuuf hojiiwwan hojjetaman Kan jiran ta'uu hubachuun ni danda'ama.

Hojiiwwan kunniin maalfa'i gaaffiin jedhus barreeffamaan, afaaniin, akkasumas marii gareerratti gaafatame deebiin kan kennameef yoo ta'u, deebiiwwan gaaffii kanaas akka itti aanutti cuunfamanii dhihaataniiru.

2.2.1. Hojiiwwan JBAH Hojiirra Oolchuun Walqabatan

Si'oominni tajaajila abbaa seerummaa akkaataa itti dhugoomuu danda'u keessaa tokko adeemsaalee walxaxoo ta'an dhabamsiisuu akka ta'e olitti ilaalleerra. JBAH jalqabumarraa hojiiwwan haala uumama isaaniitiin walitti fiduudhaan gulantaa hin barbaachifne hambisuu dha. Kana waan ta'eef, hojiiwwan JBAH hojiirra oolchuun walqabatanii hojjetaman si'oomina mirkaneessuu keessatti gaheen qaban laayyoo miti. Manneen murtii

Oromiyaa baay’ee keessattis jijjiiramni bu’uura adeemsa hojii kun hojiirra oolee jira. Kana qabatama gochuuf yaadamee, abbootiin seeraa fi abbootiin alangaa gaaffii barreeffamaan “*mana murtii isin itti hojjettan keessatti JBAH’n hojiirra ooleeraa?*” jedhu akka deebisan ta’ee deebii armaan gadii argateera:

Gabatee 3: Gabatee manneen murtii keessatti hojiirra oolmaa JBAH agarsiisu

<i>Qaama gaafatame</i>	<i>Meeqa akka gaafatame</i>	<i>Eyyee</i>	<i>Lakkii</i>
Abbootii seeraa	58	55	3
Abbootii alangaa	39	35	4
Ida’ama	97	90	7

Akkuma gabatee 3^{ffaa} irraa hubachuun danda’amu, abbootiin seeraa fi abbootiin alangaa 97 ta’an gaafatamanii 90’n (%92.78) “eyyee” yoo jedhan, namoonni 7(%7.21) ammoo “lakkii” hojiirra hin oolle jechuun deebisaniiru. Kanarraa ka’uun, rifoormiin kun bakka baay’eetti hojiirra akka oole hubachuu dandeenya. Hojiirra oolmaa rifoormii kanaan walqabatee hojiiwwaan si’oomina dabaluu keessatti gahee ol’aanaa qaban akka armaan gadiitti ibsuun ni danda’ama.

a. Unkaalee Adda Addaa Qopheessuu

Manneen murtiif gaaffiiwwan hedduun kan dhiyaatan yoo ta’u, isaan keessaa ol iyyanni naaf haa kennamu, dhorki kenname haa ka’u, murtiin naaf haa raawwatu, mirgi wabii naaf haa eegamu, himata ykn deebii akkan fooyyeeffadhu naaf haa hayyamamu warreen jedhan akka fakkeenyaatti

kaasuun ni danda'ama. JBAH'n dura, kana hunda abbaa dhimmaatu qopheeffata ture. Rifoormiiwwan manneen murtii hojiirra ooluun dura ammoo abbaa dhimmaatiin waraqaa fi kobbee bitadhuu kottu jedhamaa ture. Amma garuu, unkaaleen kunniin qophaa'anii kutaa odeeffannoo waan jiraniif, abbootiin dhimmaa osoo baay'ee hin dhama'iin achumaa fuudhanii itti guutuu qofa. Kana qabatama gochuuf, “*unkaaleen qophaa'anii taa'uun akka abbaan dhimmaa itti fayyadamuuf tola kennaman jiruu?*” gaaffiin jedhu barreeffamaan abbootii seeraa fi abbootii alangaaf dhiyaatee akka itti aanutti deebi'era:

Gabatee 4: Gabatee jiraachuu unkaalee agarsiisu

<i>Qaama gaafatame</i>	<i>Meeqa akka gaafatame</i>	<i>Eyyee</i>	<i>Lakkii</i>
Abbootii seeraa	61	57	4
Abbootii alangaa	38	26	12
Ida'ama	99	82	16

Namoota 99 gaafataman keessaa namoonni 82 (%82.82) “eyyee” jechuun yoo deebisan, namoonni 16 (%16.16) ammoo “lakkii” unki qophaa'e hin jiru jedhaniiru. Garaagarummaan kun mul'achuu kan danda'e, tarii, sadarkaa hojiirra oolmaa JBAH irratti hundaa'uuni. Bakka JBAH akkaataa barbaadameen hojiirra oolee jirutti unkaaleen kunniin hojiirra ooluu ifatti mul'atu. Bakkeewwan JBAH hojiirra oolchuuf haalawwan mijatoo hin taane jiranitti (fakkeenyaaf, bakka waajjirri hojii hin mijanetti) ammoo kun ifatti mul'achuu dhiisuu danda'a. Haa ta'u garuu, yeroo ammaa unkaaleen adda addaa qophaa'anii waan jiraniif, tajaajilamtoonni tola itti fayyadamaa jiru. Himataa fi deebii malee waanti alatti qophaa'u hin jiru. Kun si'oomina qofa

osoo hin taane, abbootii dhimmaa baasii adda addaa irraa waan oolchuuf²⁶ dhaqqabamummaa mirkaneessuu keessattis gahee guddaa qaba.

Haa ta’u malee, unkaalee kanaan walqabatee rakkoon mul’atu akkaataa dhimmi barbaaduu fi seeronni deemmii falmii kaa’aniin yeroo yerootti irra deebi’anii ilaaluu (reculibrate) dhabuu dha. Kun ammoo qulqullina hojii irratti dhiibbaa mataa isaa ni qabaata. Fakkeenyaaf, dhimmi ilaalamaa jiru dhimma ijoollee abbaan tokko ta’an garuu ammoo, haadhaan garaagara ta’an kan ilaallatu ta’uu mala. Unki qophaa’ee jiru garuu, ijoolleen hunduu abbaa fi haadha tokko irraa dhalatan tilmaama jedhuuni dha.

b. Sirna Beellamaa

Akka qorannoo JBAH manneen murtii Oromiyaatti, umriin galmeewwanii haala armaan gadiin daanga’ee jira.

Gabatee 5: Gabatee daangaa yeroo dhimmootni itti murtaa’an agarsiisu

<i>Gosa dhimmaa</i>	<i>Yeroo itti murtaa’uu qabu</i>	<i>Ibsa</i>
Raawwii	Ji’a 1	Rakkoo addaan garuu caaluu mala
Gaaffii mirga wabii; gaaffii beellama	Sa’a 48	

²⁶ Fakkeenyaaf, Manni Murtii Aanaa Walisoo qorannoo gaggeesseen uunkaaleen kun guyyaatti giddu galeessaan qarshii kuma tokkoo fi digdamii-shan (1025) abbootii dhimmaaf kan qusate ta’uu mirkaneesseera (Af-gaaffii Obbo Mokonnin Kudhaamaa, Pirezidaantii Mana Murtii Aanaa Wolisoo waliin gaafa 14/03/2004 gaggeeffame). Mana murtii aanaa tokkotti qarshii hanga kanaa qusachuun erga danda’amee, guutummaa manneen murtii Oromiyaatti qarshii guddaa qusachuun akka danda’amu tilmaamuun ni danda’ama.

yeroo galmee himannaa tiraafikaa beellama addaa hin qabnee fi kkf		
Hojjetaa fi hojjisiisaa	Ji'a 2	
Falmii waliigaltee, falmii waliigalteen ala itti gaafatamummaa dhufu, falmii waliigalteewwan bulchiinsaa, falmii qabeenyaa	Ji'a 3	
Jeequmsi naaf haa dhaabbatu	Ji'a 1	
Falmii maatii	Ji'a 2	yeroo jaarsummaa maatii harka turu hin dabalatu
Dhaaltummaan naaf haa mirkanaa'u	Guyy oota 21	Gareewwan 2 yoo walfalman caaluu danda'a
Yakkoota ciccimoo kanneen akka ajjeechaa namaa S.Y kwt.539, 540, 541; yakka saamichaa S.Y kwt 670, 671 fi yakkoota aangoodhaan fayyadamu	Ji' 3	
Yakkoota xixiqqoo	Guyy	

(petty offences)	oota 10	
Yakkoota biroo	Ji'a 2	Haalli addaa jira
Iyyata guddifachaa mirkaneeffachuu	Ji'a 1	
Dhimmoota siiivilii biroon iyyata dhihaatu	Ji'a 3	

Madda: JBAH Manneen murtii Oromiyaa, Karoora Manneen murtii Oromiyaa Bara 2002 keessaa kan fudhatame.

Akkuma gabatee oliirraa hubachuun danda'amu haala addaan yoo ta'e malee, dhimmoonni kallattiin mana murtiitti dhiyaatan ji'oota sadii keessattis furmaata argachuu qabu. Yeroo daanga'ee taa'e kana waliin deemuuf beellama gaggabaabsuun dirqama ta'a. Manneen murtii keenyas kanuma gochaa jiru. Sirna beellamaa ilaalchisuun abbaan dhimmaa falmii lafa baadiyyaa qabu tokko waan duratti argee fi kan amma jiru akka itti aanutti waldorgomsiisa:

Waggaa shanan har'aan dura falmiima lafaaf manuma murtii kana dhufeen ture. Yeroo sana, dhimmi koo xumura argachuuf waggaa lamaa fi ji'a shan fixe. Amma garuu, ergan jalqabee torban sadiyyuu hin guunne. Har'a beellama sadeffaa dha. Kan beellamames murtiidhaafi. Kan ammaa fi kan durii walbira yoo qabnu fardaa fi lafa ²⁷.

²⁷ Af-gaaffii obbo Mokonnin Alamaayyoo, Abbaa dhimmaa Mana Murtii Aanaa Guutoo Giddaa, waliin gaafa Sadaasa 11, 2004 ALI gaggeeffame.

Ibsa olii kana irraa dhimmumti walfakkaataa ta'e, dhimmi lafa baadiyyaa, JBAHn dura xumura argachuuf waggaa lamaa fi ji'a shan yoo fixu, hojiirra oolmaa JBAHn as garuu, ji'a tokko osoo hin guutiin beellama sadiin murtii argataa kan jiru waan ta'eef, beellamni haalaan gaggabaabbachuu isaa hubanna. Yeroo ammaa kana manneen murtii Oromiyaa keessatti beellamni gaggabaabbachuu qofa osoo hin taane, kan kennamus sa'aatiini²⁸. Haa ta'u malee, beellama kennuun walqabatee rakkoowwan armaan gadii ni jiru²⁹.

1. Beellamni saa'atiin haa kennamu malee, bakka tokko tokkotti sababa hanqina humna namaa irraan kan ka'e sa'a beellamametti keessuummeessuu dadhabuun ni mul'ata. Kun, keessumaa, sadarkaa mana murtii ol aanaa fi Waliigalaatti caalaatti mul'ata.

---

²⁸ Kana qorataan kun waayita daawwannaa manneen murtii gaggeessu gabatee beeksisaa manneen murtii irraa ofii isaatii argeera.

²⁹ Rakkoowwan kunniin af-gaaffiiwwan qaamolee adda addaa waliin gaggeeffame irraa kan argamani dha. Fakkeenyaaf,

a) Abukaattota dhuunfaa fi gorsitoota seeraa (Obbo Mohaammad Nuuree, Mudde 14,2004 A.L.I; Obbo Asaffaa Warqinaa, Sadaasa 18, 2004 A.L.I, Gammadaa Saafa'oo, Mudde 19, 2004 A.L.I)

b) Pirezidaantotaa fi abbootii seeraa Manneen Murtii Ol'aano (obbo Xilaahun Birruu,Pirezidaantii MMO Godina Kibba Lixa Shawaa, Sadaasa 15,2004 ALI; Obbo Dajanee Ayyaansaa,Pirezidaantii Mana Murtii Ol'aanaa Godina Harargee Lixaa, Mudde 2, 2004 A.L.I)

c) Hooggantoota Bulchiinsa Manneen Sirreessaa(Inispekter Darajjee Dirribsaa, Hoogganaa I/A fi A/A/Sirreeffamtoota Seeraa BMS Godina Arsii Lixaa, Sadaasa 25, 2004 A.L.I)

d) Hooggantoota Poolisii (Komaandar Tashoomaa Fayyeeraa, Sadaasa 14, 2004 A.L.I; Komaandar I/A Abarraa Baqqalaa, Mudde 11, 2004 A.L.I)

2. Yommuu dhimmoonni dafanii murtaa'an hawaasni hubannoo dhabuu irraan kan ka'e akka waan dhimmichi sirritti osoo hin qoratamiin murtaa'etti ilaaluun mana murtii irratti komii kaasuun darbee darbee ni jira. Rakkoon akkasii kun hawaasa qofa osoo hin taane, abukaattota dhuunfaa birattis kan calaqqisu dha. Haa ta'u malee, dhimmi tokko waan si'oomeef qulqullinaan hin hojjetamne jedhanii gudunfuun dogoggora ta'uu mala.
3. Haala uumama isaanii irraan kan ka'e dhimmoota tokko tokko gabaabsanii beellamuuf nama rakkisa. Fakkeenyaaf, himatamaan nama dhukkuba sammuu qabu yoo ta'e, dhuguma dhukkuba sammuu qabaachuun isaa Hospitaala Amaanu'el Finfinnee jirutti mirkanaa'uu qaba. Kun immoo yeroo dheeraa fudhachuu waan danda'uuf, sirna beellamaa hojiirra oolchuu keessatti danqaa tokko ta'a.

Kana waan ta'eef, hojiiwwan JBAH hojiirra oolchuun walqabatani hojjetaman si'oomina abbaa seerummaa dhugoomsuu keessatti gahee ol'aanaa qabu. Haa ta'u malee, manneen murtii naannoo keenya hunda keessatti JBAH hojiirra oolchuuf haalli mijataan guutummaa guutuutti uumameera jechuun hin danda'amu. Kanaan walqabatee waanti akka rakkootti ka'u, waajjirri JBAH hojiirra oolchuuf gargaaru ijaaramuu dhabuu dha. Fakkeenyaaf, bakkeewwan qorannoon kun irratti gaggeeffame keessaa manneen murtii aanaalee Saassiggaa fi Mi'eessoo waajjira dullooma fi JBAH hojiirra oolchuuf hin mijannee keessatti hojjetaa jiru³⁰.

---

³⁰ Qorataan kun daawwannaa manneen murtii kanneen irratti gaafa 12/03/2004 fi 04/04/2004 ALI gaggeesseen kan hubate. Gabatee 3 irrattis namoonni 7(% 7.21) ta'an

Kanarraa kan ka'e, manneen murtii JBAH akka sirnaatti diriirfatanii kan qaban ta'us qabatamaan hojiitti hiikuu keessatti rakkoon isaan mudachaa jira.

2.2.2. Teekinooloojii Hammayyaatti Fayyadamuu

Waanti biraa si'oomina abbaa seerummaa mirkaneessu itti fayyadama teekinooloojiiti. Kana ilaalchisuun gaaffiin “*Teekinooloojii odeeffannoo diriirsuun itti fayyadamuurratti manni murtii hojii hojjete qabaa?*” jedhu barreeffamaan abbootii seeraa fi abbootii alangaa 98’tiif dhiyaatee deebii itti aanu argateera.

Gabatee 6: Gabatee teekinooloojii odeeffannoo diriirsuun walqabatee hojii manneen murtii Oromiyaa hojjetan agarsiisu

<i>Qaama gaafatame</i>	<i>Meeqa akka gaafatame</i>	<i>Eyyee</i>	<i>Lakkii</i>
Abbootii seeraa	59	46	13
Abbootii alangaa	39	28	11
Ida’ama	98	74	24

Akkuma gabatee kana irraa dubbisuun danda’amu, namoonni 74 (%75.51) “eyyee” yoo jedhan, namoonni 24 (%24.48) ta’an ammoo “lakkii” jechuun deebisaniiru. Kun kan agarsiisu, teekinooloojii odeeffannoo manneen murtii keessatti diriirsuun walqabatee hojiin hojjetame jiraatus uwwisa barbaadamuun walgaheera jechuun kan hin danda’amne ta’uu dha. Kun sababoota adda addaa irraa kan maddu ta’a. Fakkeenyaaf, bakkeewwan humni ibsaa hin jirretti teekinooloojiiwwan adda addaa fayyadamuun

---

manneen murtii itti hojjetan keessatti JBAH’n hojiirra kan hin oolle ta’uu kan ibsan kanuma irraa ka’ameeti jechuun ni danda’ama.

rakkisaa dha. Akkasumas, meeshaalee kanneen bitee waliin gahuuf manni murtii humna dhabuu danda'a.

Akka waliigalaatti garuu, teekinooloojiiwwan odeeffannoo hojii si'oomsuu danda'an kan akka sagalee waraabduu, sagalee guddistuu, daataa beezii, maashinii footoo kooppii, faaksii, fi kkf manneen murtii keessatti hojiirra oolaa jiru.

Haa ta'u malee, dhimma kanaan walqabatee waantota lama akka hanqinaatti kaasuun ni danda'ama. Tokkoffaa, akkuma olitti tuquuf yaalame uwwisni teekinooloojiiwwan kanaa manneen murtii hunda hin dhaqqabne. Fakkeenyaaf, si'oomina hojii abbaa seerummaa mirkaneessuu keessaatti meeshaan sagalee waraabu gahee guddaa kan qabu ta'us, manneen murtii aanaalee hedduun meeshaa kana hin qaban.

Lammaffaa, itti fayyadama teekinooloojiiwwan kanaan walqabatee, keessumaa meeshaa sagalee waraabu irratti ogummaan itti fayyadamuu irratti hanqinni ni mul'ata. Kun jechi ragaa tasa hin waraabamiin akka hafu, ykn waraabamee gamisaan keessaa akka hafu waan godhuuf, hanqina dha. Haalli akkasii mudate jechuun ammoo irra deebi'uun ragaa dhagahuun dirqama ta'a. Yeroo kana, ragaan argamuu dhiisuu mala. Akkasumas, akkuma yeroon dheerachaa adeemu dubbiin dagatamuu waan danda'uuf, akka dura ragametti ragamuu dhiisuu mala³¹. Kun ammoo haqa baasuuf tattaaffii godhamu irratti miidhaa guddaa kan dhaqqabsiisu waan ta'eef rakkoo dha.

---

³¹ Akka fakkeenyaatti rakkoon akkasii kun qabatamaan Mana Murtii Ol'aanaa Arsii Lixaatti mudateera (Af-gaaffii Obbo Nuur Bushraa, Pirezidaantii Mana Murtii Ol'aanaa Arsii Lixaa; Qaasim Galgaloo, Itti Gaafatamaa Waajjira Haqaa Godina Arsii Lixaa, fi Komaander Tacaanee W/Sillaasee, Itti Gaafatamaa Qajeelcha Poolisii Godina Arsii Lixaa waliin walduraaduubaan gaafa Sadaasa 25 fi 22 bara 2004 ALI godhame).

2.2.3. Sirna Qabannaa Galmee Abbaa Qalamaa

Galmee dafanii argachuu dhabuun, yookiin galmeen tasumaa baduun rakkoowwan manneen murtii Oromiyaa mudachaa turan keessaa isa tokko dha³². Rakkoo kana salphisuuf hojiiwwan hojjetaman keessaa tokko qabannaa galmee abbaa qalamaatti fayyadamuu dha. Sirni qabannaa galmee abbaa qalamaa kun dura manneen murtii Waliigalaa fi ol'aanaa keessatti hojiirra ooluu kan jalqabe yoo ta'u, boodarra babal'achaa dhufuun hanga bara 1999ALI' tti manneen murtii sadarkaa hunda walgaheera³³. Kun galmee barbaadamu haala salphaan argachuuf kan nama gargaaru waan ta'eef, si'oomanii tajaajiluu keessatti gahee ol'aanaa taphateera.

2.2.4. RTD Hojiirra Oolchuu

Muuxannoo biyyoota biroo fudhachuun tooftaa yakkoonni harkaa fi harkatti qabaman battalatti murtii itti argatan (RTD) manneen murtii keessatti hojiirra oolchuun dhimmoonni hedduun murtii argachaa turaniiru; jirus. Fakkeenyaaf, bara 2003 keessa sadarkaa Manneen Murtii Aanaa fi Ol'aanaatti dhimmoonni **6,879** tahan tooftaa kanaan murtii argataniiru³⁴.

2.2.5. Baajata Dabalu

Yaadonni akkaataa manni murtii si'oomuu itti danda'an ibsan keessaa tokko baajata mana murtii dabaluun lakkoofsa manneen murtii, abbootii seeraa, fi hojjettoota biroo dabaluunii, fi leenjii barbaachisaa ta'e (kompiyuutera dabalatee) kennuu akka ta'e olitti ilaaluuf yaalleerra. Gama kanaan manneen murtii Oromiyaa maal fakkaatu kan jedhu akka itti aanutti ilaaluun ni danda'ama.

---

³² Ministry of Capacity Building, FDRE Comprehensive Justice System Reform Program, Baseline

Study Report, Feb. 2005, F171.

³³ Gabaasa Raawwii Hojii Manneen Murtii Oromiyaa bara 1999 Caffee Bulchiinsa Mootummaa Naannoo Oromiyaaf dhihaate, F17.

³⁴ Gabaasa Raawwii Hojii Manneen Murtii Oromiyaa bara 2003 Caffee Bulchiinsa Mootummaa Naannoo Oromiyaaf dhihaate, F9.

*Gabatee 7: Gabatee baajata manneen murtii Oromiyaaf ramadame
Agarsiisu (1996-2004ALI)*

Bara baajataa	Baajata waliigalaa
1996	24,757,604.00
1997	27,200,086.00
1998	31,711,340.00
1999	46,437,045.00
2000	80,229,474.00
2001	109,500,000.00
2002	152,733,529.00
2003	183,484,272.00
2004	256,172,756.00

*Madda: MMWO, Adeemsa Hojii Karoora, Baajata, Hordoffii, fi
Gamaaggama*

Akkuma gabatee 6 irraa dubbisuun danda'amutti, baajatni manneen murtii Oromiyaa waggaa irraa waggaatti dabalaa adeemee jira. Kanuma bara 2003 fi 2004 fudhannee yoo ilaalle, garaagarummaa % 39.6'n akka dabale hubachuu ni dandeenya. Kana wajjiin humna namaas yeroo irraa yerootti haaraa qacaruu fi/ykn guddisuun guutamaa dhufeera. Fakkeenyaaf, kanuma abbaa seeraa qofa yoo ilaalle, bara 2000 ALI keessa kaadhimaamtoota

abbootii seeraa 36 mana murtii ol'aanaaf; 58 ammoo manneen murtii aanaatiif,³⁵ bara 2001 ALI keessa gargaartota abbootii seeraa 22 manneen murtii ol'aanaaf; 200 manneen murtii aanaaleef³⁶, calaluudhaan qaxariin isaanii raawwatameera. Bara 2002'ttis abbootiin seeraa 587 ta'an caffeeen muudamanii manneen murtii sadarkaa adda addaatti ramadamaniiiru³⁷.

Kan keessa ture guddisuunis ni jira. Fakkeenyaaf, bara 2003 keessa abbootiin seeraa 10 gara Mana Murtii Waliigalaatti, abbootiin seeraa 9 gara Pirezidaantii manneen murtii ol'aanaatti guddataniiru³⁸. Kanaafuu, humni namaas akkuma baajataa mana murtiif ramadamuu waggaa irraa waggaatti dabalaa waan dhufeef si'oominni abbaa seerummaa akka dabaluuuf galtee gaarii akka ta'e hubachuun ni danda'ama. Kana yoo jennu garuu, manneen murtii sadarkaa adda addaa irra jiran si'oomina walfakkaataa ta'e qabu jechuu akka hin taane hubatamuu qaba. Akkuma sadarkaan manneen murtii dabalaa adeemu si'oominni kenninsa tajaajila abbaa seerummaa xiqqaachaa akka deemu raawwii galmeewwanii irra hubachuun ni danda'ama. Fakkeenyaaf, mee raawwii galmeewwan manneen murtii sadarkaa addaa irra jiranii kan waggoota sadii fudhannee haa ilaallu:

---

³⁵ Gabaasa Raawwii Hojii Manneen Murtii Oromiyaa Caffee Bulchiinsa Mootummaa Naannoo Oromiyaaf dhihaate kan waggaa 2000, F22.

³⁶ Gabaasa Raawwii Hojii Manneen Murtii Oromiyaa Caffee Bulchiinsa Mootummaa Naannoo Oromiyaaf dhihaate kan waggaa 2001, F13.

³⁷ Gabaasa Raawwii Hojii Manneen Murtii Oromiyaa Caffee Bulchiinsa Mootummaa Naannoo Oromiyaaf dhihaate kan waggaa 2002, F9.

³⁸ Gabaasa Raawwii Hojii Manneen Murtii Oromiyaa Caffee Bulchiinsa Mootummaa Naannoo Oromiyaaf dhihaate kan waggaa 2003, F 14.

*Gabatee 8: Gabatee Raawwii Manneen Murtii sadarkaa Adda Addaa**Irra Jiran Agarsiisu (Bara 2002-2004 ALI)*

Bara	Sadarkaa Mana Murtii	Raawwii (%dhaan)
2002ALI	Mana Murtii Waliigala Oromiyaa	75.6
	Manneen Murtii Ol'aanoo	89.00
	Manneen Murtii Aanaalee	92.50
2003ALI	Mana Murtii Waliigala Oromiyaa	81.08
	Manneen Murtii Ol'aanoo	90.75
	Manneen Murtii Aanaalee	93.09
2004 ALI	Mana Murtii Waliigala Oromiyaa	76.72
	Manneen Murtii Ol'aanoo	86.07
	Manneen Murtii Aanaalee	92.50

Madda: Mana Murtii Waliigalaa Oromiyaa

Gabatee olii kana irraa waanti hubatamu, waggoottan sadan kana keessatti (bara 2002-2004ALI) raawwiin hojii Mana Murtii Waliigala Oromiyaa raawwii hojii manneen murtii Ol'aanoos ta'e manneen murtii aanaaleen gadi ta'uu dha. Waggoottan sadanuu, raawwiin hojii manneen murtii ol'aanoo raawwii hojii Mana Murtii Waliigala Oromiyaa kan caaluu; garuu raawwii hojii manneen murtii aanaaleen gadi kan ta'e dha. Raawwiin hojii manneen murtii aanaalee ammoo raawwii hojii Mana Murtii Waliigalaa ta'e raawwii hojii manneen murtii ol'aanoo ni caala. Sadarkaa hangamiin akka caalu yoo ilaalle garuu, raawwii hojii Mana Murtii Waliigala Oromiyaa dhibbeentaa guddaan yoo caalu, raawwii hojii manneen murtii ol'aanoo garuu dhibbeentaa muraasaan caala. Fakkeenyaaf, kan bara 2004 fudhannee yoo ilaalle,raawwiin hojii manneen murtii aanaalee %3.5 raawwii hojii manneen

murtii ol'aanoo yoo caalu,raawwii hojii Mana Murtii Waliigala Oromiyaa garuu %16.90n caala. Kun ammoo si'oominni manneen murtii aanaalee hedduu guddaa akka ta'ee fi si'oominni Mana Murtii Waliigalaa ammoo harkifataa ta'uu agarsiisa.

Gabaabumatti, akka waliigalaatti, si'oominni manneen murtii Oromiyaa qaban gaarii ta'us, sadarkaa manneen murtii irratti hundaa'uun garaagarummaa akka qabu dhimma hubatamuu qabu dha.

3. YAADOTA GUDUUNFAA FI FURMAATAA

Biyyi keenya bara 1987 A.L.I irraa kaastee Heera haaraa hojiirra oolchuun sirna bulchiinsa biyyattii waaltawaarraa gara federaalawaatti waan jijjiirteef, jijjiirama siyaasaa guddaa keessa seentee turte. Sirna bulchiinsa haaraa diriire kana hojiitti hiikuuf sekteroota adda addaa keessatti akka biyyaa fi naannootti rifoormiiwwan gaggeessuun dirqama ta'a. Sekteroota rifoormiiwwan keessatti gaggeeffamaa turee fi jiru keessaa sekterri haqaa isa tokko yommuu ta'u, manneen murtiis kanuma keessatti hammatamu.

Akka waliigalaatti, tajaajilli manneen murtiin kennamu si'oomina kan hin qabne, dhaqqabamaa kan hin taanee, fi bilisummaa fi itti gaafatamummaan kan keessatti hin dhugoomne ture. Rakkoowwan kunniin hundi mana murtii irratti uummanni amantaa akka hin qabaanne waan godhaniif, rifoormiiwwan hojiirra oolchuun maqsuu barbaachisa. Manneen murtii naannoo Oromiyaa keessattis rifoormiiwwan akka sagantaa fooyyaa'insa manneen murtii,sagantaa fooyyaa'insa sirna haqaa keessatti sagantaa-xiqqaa mana murtii, jijjiirama bu'uura adeemsa hojii (JBAH) fi Sirna madaallii bu'aa karoora tarsiiwaa irratti xiyyeeffate (SMBKT) jedhaman hojiirra oolaniiru;oolaas jiru.

Rifoormiiwwan kunniin maqaa fi yeroo hojiirra oolmaa isaaniitiin adda adda ta'anis xiyyeeffannoon isaanii yaadrimeewwan gurguddoo abbaa seerummaa sadan: si'oominaa, dhaqqabamummaa, fi bilisummaa fi itti gaafatamummaa dhugoomsuu waan ta'eef, galmaan walfakkaatu jechuun ni danda'ama.

Xiyyeeffannoon barruu kanaas bu'a qabeessummaa rifoormiiwwan manneen murtii Oromiyaa keessatti hojiirra oolaa turanii fi jiran kallattii si'oomina tajaajilaatiin madaaluu dha. Si'oominni abbaa seerummaa haala itti fufiinsa qabuun dhimmootaaf waggaa guutuu *yeroo gabaabaa ta'e* keessatti furmaata kennuu danda'uu mana murtii kan agarsiisu ta'ee hojii abbaa seerummaa keessatti iddoo guddaa kan qabuu fi guddina dinagdee biyya tokko waliinis hidhata kallattii ta'e kan qabu dha. Waan ta'eefis, manneen murtii hundi si'oomina kana dhugoomsuuf hawwiin qaban guddaa ta'us, yoo maal goone si'oomina kana dhugoomsuu dandeenya kan jedhu irratti garuu yaadota adda addaa, fakkeenyaaf, baajata mana murtii dabaluu, dhaqqabamummaa garmalee xiqqeessuu, malawwan hiikkaa waldiddaa filannoo (ADR) jajjabeessuu, fi adeemsota walxaxoo ta'an salphisuu jedhamantu jira.

Mana murtii tokko keessa si'ominni jira ykn hin jiru jechuuf safartuuleen kallattii agarsiisuu danda'an hedduun kan jiran yoo ta'u, hangi qulqullaa'anii, dhimmootaa dhimma murteessuuf yeroo fudhatuu, fi dhimmoota hundaaf furmaata kennuuf yeroo fudhatu (*congestion rate*) fakkeenyaaf kaasuun ni danda'ama. Erga rifoormiiwwan hojiirra ooluu jalqabanii as (1997-2003ALI), agarsiiftota kanaan si'oominni tajaajila manneen murtii Oromiyaa yoo madaalamu haala gaarii irratti argama. Tokko tokkoon ibsuuf:

- i. **Hanga Dhimmoota Qulqullaa'anii:** Waggoottan toorban darban keessatti hanga dhimmoota qulqullaa'anii walitti aansee dabalaa ykn xiqqaachaa kan deeme miti. Haa ta'u malee, bara 1998 fi

2000 irraan kan hafe hundi isaanii %100 ol. Hangi qulqullinaa %100 ol ta'e jechuun ammoo tuulamni dhimmootaa gar-malee jiraachuu, ykn tuulamni dhimmootaa jiraatus manneen murtii keessaa bahuuf ciminaan hojjechaa jiraachuu agarsiisa. Manneen murtii Oromiyaa tuulama dhimmootaa dhabamsiisuuf hojiiwwan hedduu hojjechaa turaniiru waan ta'eef, %100 ol ta'uun isaa ciminaan hojjechaa jiraachuu agarsiisa gara jedhutti nu geessa. Kanaaf, safartuu kanaan manneen murtii Oromiyaa yoo madaallu, si'oomina qabu.

- ii. **Dhimmoota Murteessuuf Waggaadhaan Yeroo Fudhatu:** Kun gahee galmee beellamame galmeewwan murtaa'aniif hiruun argamu dha. Gaheen argamu xiqqaa yoo ta'e, si'oominni jira jechisiisa. Kunis waggootan toorban darban keessatti itti fufiinsaan dabalaa ykn hir'achaa kan deeme ta'uu baatus, bara 2000ALI irraa kaasee waggoota afuriif walitti aansee xiqqaachaa waan deemeef (%1.35, %1.22, %1.10, %1.09), safartuu kanaan manneen murtii Oromiyaa si'oomina akka qaban hubachuu ni danda'ama.
- iii. **Dhimmoota Hunda Murteessanii Xumuruuf Turtii Yeroo Fudhatu (Congestion Rate):** Kun dhimmootni naanna'anii fi haaraa mana murtii dhufan yeroo hangam keessatti murteessanii fixuun akka danda'amu kan ittiin safarru dha. Kunis waggootan toorbaaf itti fufiinsaan dabalaa ykn hir'achaa kan deeme miti. Ta'us, bara 2000 A.L.I. irraa eegalee waggoota afuriif walduraa duubaan %1.35, %1.22, %1.10, % 1.09 waan ta'eef, hir'achaa deemee jira. Kunis si'oominni jiraachuu agarsiisa.

Agarsiiftotni kunniin hundi si'oominni tajaajila manneen murtii jiraachuu agarsiisu. Milkaa'ina kanaafis hojiiwwan baay'ee akka itti aanutti ibsamuu

danda'an kan hojjetaman yoo ta'u, sana keessattis hanqinootni mudatan ni jiru.

a. Hojiiwwan JBAH Hojiirra Oolchuun Walqabatan

Si'oomina dhugoomsuu keessatti hojiiwwan JBAH hojiirra oolchuun walqabatanii hojjetaman adda duraan caqasamu. Haaluma kanaan, unkaalee adda addaa qopheessuun tajaajilamtoonni akka fayyadaman gochuunii, fi sirna beellama haaraa hojiirra oolchuun saa'atiin beellamuun hojiiwwan gurguddoo hojiirra oolmaa JBAH'n walqabatanii hojjetamani dha.

Rakkoon guddaan hojiirra oolmaa JBAHn walqabatee mul'atu, waajjirri JBAH hojiirra oolchuuf mijataa ta'e ijaaramee ykn suphamee manneen murtii hunda walgahuu dhabuu dha. Kanaaf, hojiin waajjiraalee manneen murtii ijaaroo fi suphuu jalqabee jiru akkaataa JBAH hojiirra oolchuuf tolutti cimee itti fufuu qaba.

Sa'aatiin beellamuu waliin walqabatees rakkoon karaa abbootii dhimmaa fi karaa mana murtii darbee, darbee ni mul'ata. Karaa abbootii dhimmaatiin rakkinni mul'atu, hanqina hubannoo irraan kan ka'e sa'atii beellamni kennametti argamuu dhabuu dha. Saa'atiin keessummeessuun waan hin baramneef sa'atii jedhametti argamuu dhiisuun darbee darbee ni jira. Akkasumas, beellamni gabaabbatee yommuu kennamu, manni murtii dhimmichaa xiyyeeffannoon ilaalaa akka hin jirretti fudhachuun ni mul'ata. Gama mana murtiitiin, keessumaa sadarkaa mana murtii ol'aanaatti sa'a beellamametti keessummeessuu dadhabuun ni jira.

Kanaaf, rakkoo gama hawaasaatiin mu'atu furuuf waltajjiiwwan akka kora haqaatti fayyadamuun hubannoo uumuun barbaachisaa dha. Manni murtiis rifoormii sirna beellamaa hojiirra oolchuu jalqabe haala walfakkaataa ta'een sadarkaa hundatti hojiirra oolchuuf tattaafachuu qaba.

b. Dhiyeessaa fi Itti Fayyadama Teekinooloojii Dabaluu

Milkaa'ina si'oominaaf hojiin biraa manneen murtii Oromiyaa hojjetan dhiyeessaa fi itti fayyadama teekinooloojii dabaluu dha. Haaluma kanaan, teekinooloojiiwwan odeeffannoo hojii si'oomsuu danda'an kan akka sagalee waraabduu, sagalee guddistuu, daataa beezii, maashinii footoo kooppii, faaksii, fi kkf manneen murtii keessatti hojiirra oolaa jiru.

Haa ta'u malee, meeshaaleen teekinooloojii kunniin hundi (fakkeenyaaf, meeshaan sagalee waraabu) manneen murtii hunda wal hin geenye. Manneen murtii meeshaa sagalee waraabuu argatan birattis haala itti fayyadamaa irratti hanqinni dandeettii (skill gap) ni jira.

Kanaafuu, Manni Murtii Waliigala Oromiyaa uwwisa teekinooloojii manneen murtii hunda waliin gahuuf hojjechuu qaba. Akkasumas, dhiyeessa teekinooloojii duukaa itti fayyadama isaa irratti leenjii kennaa deemuu barbaachisaa dha.

Milkaa'uu si'oominaaf sababni kanneen qofa miti. Baajatnii fi humni namaa waggaa irraa waggatti dabalaa adeemuun, sirni qabannaa galmees abbaa qalamaa manneen murtii hunda keessatti hojiirra ooluunii, fi RTD hojiirra oolchuun yakkoota harkaa fi harkatti raawwataniif dafanii furmaata kennuu danda'uun si'oomina milkeessuuf hojiiwwan biroo hojjetamani dha.

Gabaabumatti, rifoormiiwwan manneen murtii keessatti hojiirra oolanii fi oolaa jiran si'oomina abbaa seerummaa dhugoomsaniiru jechuu dandeenya. Kana yoo jennu garuu, manneen murtii sadarkaa hunda keessatti haala walfakkaataa ta'een dhugoommeera jechuu akka hin taane hubatamuu qaba. Waanti qabatamaan mul'atu, akkuma sadarkaan mana murtii asii ol dabalaa adeemu, si'oominni hir'achaa deema. Ibsa biraatiin, manneen murtii dubbii jalqabaa dhagahanii fi ol iyyataan dhagahan wal bira yoo qabnu kanneen

dubbii jalqabaa dhagahan biratti dhimmoonni dafanii furmaata argataa jiru. Keessumaa, sadarkaa MMWO harkifannaan dhimmootaa ammallee hin furamne. Akka sababaatti, kan ka’u baay’inni dhimmootaa fi humni namaa wal hin simu kan jedhu dha. Dhugaa dha! Sadarkaa kanatti baay’inni dhimmootaa waggaa irraa waggaa dabalaa akka bulu daataan MMWO irraa argame ni agarsiisa. Haa ta’u malee, humni namaa sadarkaa mana murtii kana irra yeroo ammaa jiru abbootii seeraa 32 dha. Kana biratti ekspertootni abbootii seeraa gargaaran 12 jiru. Humni kun xiqqaa dha kan jedhamu miti. Sadarkaa Mana Murtii Waliigalaatti baay’ina abbootii seeraa kanaa ol baay’isuun Addunyaa biraattis kan baratame miti. Kana taanaan, humna namaa baay’isuun furmaata hin ta’u jechuu dha.

Kanaafuu, si’oomina abbaa seerummaa MMWO’ tti kennamaa jiru fooyyeessuuf baay’ina abbootii seeraa amma jiru caalaa dabaluurra qulqullina murtii manneen murtii jalaa dabaluu fi gahumsa abbootii seeraa MMWO cimsuu irratti hojjechuun filatamaa dha amantaa jedhun qaba. Yeroo kana, murtii kennamu irratti uummanni amantaa horachaa waan buluuf, ol iyyanni sadarkaa kanatti dhiyaatu hir’achaa adeema; si’oominnis kanuma faana dabala.